

Gille Zsuzsa

LÉTEZIK-E GLOBÁLIS POSZTSZOCIALISTA ÁLLAPOT?

Eredeti tanulmány: Gille, Zsuzsa (2010): Is There a Global Postsocialist Condition? In: *Global Society*,
Vol. 24, No. 1.: 9–30.
Copyright © 2010, Taylor & Francis.

A tanulmány egy olyan viszonyrendszerekre épülő megközelítés alkalmazását szorgalmazza a társadalomtudományokban, amelyben a második világ egyaránt kötődik az első és a harmadik világhoz is. Más modernizációs és globalizációs megközelítésekkel szemben, amelyek az első és a második világ között egyirányú kapcsolatrendszert feltételeznek, jelen cikk szerint e „világok” kölcsönösen meghatározottak. A globalizációs, posztkoloniális és posztszocialista elméletek párbeszéde révén a cikk új, globális kontextusba helyezi a posztszocialista állapotot. A viszonyrendszerekben való gondolkodás nem csupán a posztszocialista világállapot megértésére, hanem annak politikai lehetőségeire is hatással van. A cikk elsősorban magyarországi kutatási eredményekre támaszkodva kínálja Nancy Fraser posztszocialista állapotról alkotott koncepciójának konstruktív kritikáját, bemutatva azt, ahogy a régióbeli osztály- és identitáspolitikák az államszocializmus idején, majd azt követően stratégiaileg összefonódtak. Az empirikus eredmények alapján a tanulmány amellett érvel, hogy az államszocializmus és a posztszocializmus történelmének interakciója az elismeréspolitikai új, nyugati projektjeivel – a kozmopolitizmussal, a multikulturalizmussal, a globális civil társadalommal és a poszt-nacionalizmussal – a nemzeti közbeszéd gyengülését eredményezték, ez pedig Kelet-Európában antidemokratikus eredményekhez vezetett, és hozzájárult a szélsőjobboldal számára kedvező környezet kialakulásához.

AZ 1989-HEZ VEZETŐ GLOBÁLIS OKOK

Az európai államszocializmusok húsz évvel ezelőtti összeomlásának többféle értelmezése létezik. Az azonosított okok között a központi tervezés túlterjeszkedésétől kezdve az azt követő kemény devizában történő eladósodottságon át az ökológiai rombolás is megtalálható, abban azonban általános az egyetértés, hogy a nyugat szerepe meghatározó volt. Ez éppúgy igaz az Egyesült Államok republikánusaira, akik határozottan léptek fel a fegyverkezési versenyben („Gorbacsov úr, rombolja le ezt a falat!”), miként a baloldarra, akik létrehozták a nyugat-európai békemozgalmakat (Singer 2001).² Miközben azon

A tanulmány írója szeretné kifejezni háláját Martha Lamplandnek, Michael Rothbergnek, Richard S. Esbenschade-nek, valamint mindenkinek, aki konstruktív kritikával segítette munkáját. Köszönet illeti még az International Research and Exchanges Boardot és a University of Illinois, Urbana-Champaignt a kutatásokhoz nyújtott támogatásért, amely nélkül nem születhetett volna meg a tanulmány.

1 Ronald Reagannek, az Egyesült Államok korabeli elnökének 1987-ben Nyugat-Berlinben megfogalmazott követelése.

2 Figyelemre méltó kivételek: Kenney (2002), illetve Ungváry és Tabajdi (2008), akik az 1980-as évekre visszamenőleg foglalkoznak a kelet-európai béke- és más aktivisták szerepével.

sajnálkozom, hogy a belső ellenzék szerepét dokumentáló kutatások sem számosságukat, sem bizonyító erejüket tekintve valószínűleg sosem jelentenek majd valós kihívást a nyugat öngazoló narratívái számára, a tanulmánynak egyáltalán nem célja letagadni a rendszerváltás idején érvényesülő külső hatásokat, hanem inkább egyrészről ennek a globális kontextusnak, másrészről pedig a kelet-európai társadalmi struktúráknak, politikai szubjektumoknak és történelemnek a dialektikáját kívánja elemezni. Egy olyan nézőpontot szeretnék kidolgozni, amely képes rámutatni, hogyan alakította egymást a nyugat és a kelet történelme. Ezen relacionális megközelítés alkalmazása során kritikailag fogom megvizsgálni az ún. poszt szocialista állapot kortárs elméleteit (Fraser és Honneth 2003; Fraser 1997), elsősorban a saját magyarországi kutatásom eredményeinek segítségével bemutattva, ahogy a régió osztály- és identitáspolitikái az államszocializmus idején, majd azt követően stratégiai szinten összefonódtak. Befejezésül pedig rámutatok a nyugat kozmopolita, globális civil társadalommal kapcsolatos, és poszt nemzeti projektjeinek nem szándékolt következményeire.

Miközben általánosan elismertté vált az a tény, hogy a kelet- és közép-európai kommunista rezsimek bukását külső hatások is befolyásolták, a bukás aktuális elméleti értelmezései eltértek egymástól. Mindig is létezett egyfajta implicit összehasonlítás a létező szocializmusról való elméleti fogalomalkotás és politikai értékelés során. Akár az államszocializmus ténylegesen létező formája és a kapitalizmus ideáltípusa között, akár az előbbi és a kapitalizmus ténylegesen létező formája között voltak párhuzamot (Nove 1980),³ ezek az implicit összehasonlítások egyszerre informálták a kutatókat az államszocializmus bukásának mikéntjéről és miértjéről, valamint Kelet-Európa várható jövőbeli elhelyezkedéséről a világban.

Azok a kutatók, akik mellett érveltek, hogy a szocializmus a kapitalista világrendszer szerves részét képezte, hajlamosabbak voltak vitatni bármiféle poszt szocialista átmenet eszméjét, mivel állításuk szerint a korábbi államszocialista országok eddig is azon világrendszeren belül voltak, maradtak és fognak maradni, amely világrendszer több évszázada, vagy akár 5000 éve létezik. Andre Gunder Frank például nem csak a termelési mód fogalmának elsődlegességét, de használhatóságát is elutasítja, ekként a szocialista világrend összeomlásának globális szintű magyarázatát nyújtja (Frank 1992; Frank 1991):

„Egyszerűen nem helyes tehát azt feltételezni vagy állítani, hogy Kelet-Európa vagy akár a Szovjetunió egy elkülönült »rendszernek« lettek volna a részei, amely önmagából eredően omlott össze. Éppen ellenkezőleg, a bukás oka ugyanazon világgazdasági rendszerben való részvételük, amelyben mindenki más is részt vesz. Nem is lett volna más választásuk!” (Frank 1992: 42)

3 Nove (1980) ezt a zűrzavart (*muddle*) és a modellt (*model*) összehasonlításának nevezi.

Gunder Frank a szocializmus bukásának okát a világgazdasági válságban látja, amelyre a nyugat gyors gazdasági integrációval és a válságból eredő kiigazítás költségeinek növekvő áthárításával válaszolt, miközben a kelet piacositással reagált. Előrejelzése szerint Kelet-Európa egyre inkább a harmadik világhoz válik hasonlóvá, amiről azt gyanítja, hogy az a nyugat „szakértői tanácsadásának” valódi célja lehetett (Frank 1992: 43). Még a több világrendszer létét elismerő és a kapitalista termelési mód koncepciója mellett kitaró Immanuel Wallerstein is egyetért azzal, hogy 1989 azon utópikus pillanatai, amelyek Kelet-Európát „a Nyugat jólétéhez és hatalmához” látszottak közelebb vinni, valójában „Dél-Amerika cudar valóságához vagy valami még rosszabbhoz” vezettek (Arrighi et al. 2001: 43). Az ilyen előrejelzésekkel – miként gyakran magukkal a világrendszer-elméletekkel is – az a probléma, hogy nem veszik figyelembe a társadalmak belső változatoságát. Lehetne például azzal is érvelni, hogy sok kelet-európai országban önmagában is megtalálhatóak a belső centrumterületek, perifériák és félperifériák.

Böröcz József az államszocializmus bukásának jelentőségével foglalkozó elméletében bizonyos szempontból a világrendszer-elmélettel konzisztens módon érvel amellett, hogy előbbi „a félperiférikus államszocializmus mint makrotársadalmi projekt végét jelöli” (Böröcz 1992: 97). Ez azonban számára nem jelenti azt, hogy a helyi, nemzeti vagy regionális történelmek és intézmények lényegtelenek lennének az államszocializmusból kilépő országok jelenlegi helyzetét tekintve vagy a születendő gazdasági és politikai berendezkedés szempontjából. Az átmenetre a központilag tervezett gazdaságokra jellemző tulajdonvákuummal való megbirkózás meglévő formáinak felhasználásával került sor, így elkerülhetlenné vált az államtalanítás (a privatizáció és a nyugati tőke általi felvásárlás) informális jellege is. Az ilyen szándékú erőfeszítéseknek alapul szolgáló folyamatok megfelelően nyomon követhetők Böröcz szociáliskapitalizmus-koncepciójában: a kapitalizmus egy olyan formájában, amely sokkal inkább a társadalmi tőkére, semmint a gazdasági tőkére épülne (Böröcz 1993).⁴

A világrendszer-elmélet hagyományán kívül eső kutatók is szükségesnek érezték a szocialista és posztzocialista tanulmányok más, területi megközelítésű – főképp Latin-Amerikával foglalkozó – irányzatokkal való összevetését. Míg az antropológusok és szociológusok hajlamosak ezeket az összehasonlításokat a „fejlődés” és a „fejlődés utániség”

4 Ez a fogalom nem egyezik meg Jadwiga Staniszkis (1991) politikaikapitalizmus-koncepciójával, amely egy hibrid társadalmi konstrukció, melynek funkciója, hogy a termelési tényezőket a régi (állami) szektorból az új (magán-) szektorba csoportosítsa át. Ezt a folyamatot a pártállam kezdeményezte és irányította: a pártállam elhelyezte nomenklatúráját a frissen létrejövő magánvállalatok menedzseri pozícióiban, valamint rejtett módon az állami vállalatok felől a létrejövő magánvállalatok felé csoportosította át erőforrásait és támogatásait. Eszerint tehát a politikai kapitalizmus az eredeti tőkefelhalmozás második hullámát hozta létre Kelet-Európában.

elméleti keretében elhelyezni, addig a politológusok demokratizálódási elméleteik vizsgálatának egy újabb terepeként tekintenek a poszt szocialista államokra. Előbbiek főleg az osztály alapú vizsgálatokra fókuszáltak, de emellett a világpiac és a nemzetek feletti intézmények szerepét is elismerték. Egy kiváló korai példa mindeerre Carole Nagengast etnográfija, mely szerint a lengyel mezőgazdaság az államszocializmus időszaka alatt megmaradt protokapitalistának, 1989-et követően pedig visszatért az alulfejlődés (*underdevelopment*) kapitalista útjához (Nagengast 1991). Adam Przeworski Latin-Amerika és Kelet-Európa piaci és demokratikus átmeneteit összehasonlítva arra a következtetésre jutott, hogy elképzelhető: valójában ezek a területek nem is annyira különböznek egymástól, és utóbbi hamarosan meg fogja találni a helyét délen az analógia mind politikai, mind gazdasági értelmében. Ettől a kimenettől szerinte Nyugat-Európa földrajzi közelsége sem lesz képes eltéríteni (Przeworski 1991).

Sok Kelet-Európával foglalkozó kutató azonban – talán részben a területi specializációjuk szakmai elértéktelenedésétől tartva – megkérdőjelezte a korábbi második és harmadik világ demokratizálódási folyamatainak az összehasonlíthatóságát, nem pusztán a helyi jellegzetességek, hanem a szocialista múlt tartós jövőbeli jelentősége mellett érvelve (Bunce 1995; Bunce 1999; Stark 1992). Közülük néhányan felelevenítették és új tartalommal töltötték meg az útfüggőség fogalmát, nem csak az átmenetet összehasonlító módszertannal kutatókkal folytatott – olykor igen heves – vitáikban, hanem a nyugati gazdasági tanácsadókkal szemben is, akik Kelet-Európát *tabula rasa*ként kezelték, ahol csupán új intézményeket és tulajdonviszonyokat kellett létrehozni a működőképesség elérése érdekében (Stark 1992). Azok, akik még az útfüggőség fogalmát is túlságosan korlátozóknak találták, etnográfiai esettanulmányokat kezdtek alkalmazni a külső és belső aktorok, valamint az újonnan kialakuló lokális-globális kapcsolatok közötti dinamikák megvilágítására.⁵

Az államszocializmus bukásának globális kontextusáról való elméletalkotás egy másik lehetséges útja volt párhuzamot állítani az előbbi, valamint a fordista–keynesiánus kapitalizmusból a posztfordizmusba való átmenet között. Katherine Verdery (2009; 2002) és Elizabeth Dunn (2004) szerint a kapitalista világ gazdaságnak az a változása – amelyet David Harvey (1990) és mások rugalmas felhalmozási rezsimnek neveznek – ítélte kudarccra a központi tervezést. Lehet emellett érvelni, hogy mind a nyugati kapitalizmus fordista–keynesiánus rendszerét, mind pedig a szocialista tervgazdaságot a tömegtermelés és a relatíve sablonszerű termékek tömegfogyasztása jellemezte, valamint hogy mindkét rendszer a nagy állam-nagy munkaerőpiac-nagy tőke (a szocialista államok esetében nagy, monopolhelyzetű állami vállalatok) triumvirátusán nyugodott. Azaz nem a központi tervezés belső működése és túlbujánzása rombolta szét az államszocializmust (Ticktin 1992;

5 Ahelyett, hogy sorra venném őket, csak a két legnagyobb hatású szerkesztett kötetet említem: Burawoy és Verdery (1999), illetve Hann (2002).

Kornai 1990a, 1990b), hanem az a tény, hogy e gazdasági rendszer nem volt kellőképpen elszigetelve a nyugattól, és nem volt képes illeszkedni az új „gazdaságosabb és spórolósbab” rugalmas felhalmozási rezsimhez.

Ez az analógia már előrevetíti az államszocializmus bukásának, mint a globalizáció szükséges velejárójának a felfogását. Néhányan a globalizációnak abból a meghatározásából indultak ki, amely szerint a világot egyre jobban átszövik a kommunikációs és kapcsolatrendszerek, egy központilag kontrollált társadalom tehát egyszerűen képtelen megbirkózni az új médiatechnológiákkal, amelyek nem pusztán lehetőséget adtak az államszocialista országok polgárainak a cenzúramentes médiatermékekhez való hozzáféréshez, hanem a nyugati fogyasztás képeit terjesztették az egyre szélesebb, és ennek nyomán egyre inkább kísértésbe eső közönség soraiban. Manuel Castells (1996) hálózati társadalomról szóló munkája és a globális civil társadalommal foglalkozó kutatások (Lipschutz és Mayer 1996; Kaldor 2003; Keck és Sikkink 1998) mind hivatkoznak erre a lehetséges kapcsolatra.

A globalizációnak egy szociológiailag sokkal inkább pontos értelmezése szintúgy alkalmazható volt a posztszocialista átmenetre. Amennyiben a központi tervezés a fejlesztési projektekre jellemző jelentős hasonlóságokat mutat – jöllehet annak inkább az import-helyettesítő modelljével, nem pedig az exportorientálttal –, a neoliberais kapitalizmus elméletalkotói könnyen magyarázhatták a kommunizmus bukását a Philip McMichael által globalizációs projektnek nevezett változással: a nemzetek feletti intézmények hegemoniája, a pénzügyi szféra uralma a gazdaságpolitikák felett, általánosságban pedig a világcpi résekre orientált termelés projektje a nyugat utolérése helyett (McMichael 1996).⁶

Ezekben a foratókönyvekben a struktúra, különösen a nemzetek feletti és globális szinten elhelyezkedő struktúra, elsőbbséget élvezett a változásokat előidéző aktorokkal szemben. A feljük való óvatos nyitás jeleit mutatják azon értelmezések, amelyek a környezetvédelmi mozgalmak kommunizmus bukásában játszott kulcsszerepét hangsúlyozták (Harper 2006; Redclift 1989; DeBardeleben 1991; Lipschutz 1996; Schwartz 2006; Gille 2007; Vári és Tamás 1993; Tickle és Welsh 1998). Egyesek ezt a szerepet nem a globális civil társadalom vagy a nemzetközi érdekképviseleti hálózatok kontextusában látják, hanem inkább a reflexív modernitás, a kockázattársadalom és az ökológiai modernizáció felé történő globális elmozdulásban. Ezekben a narratívákban komoly szerepet játszik az 1986-os csernobili nukleáris katasztrófa, amely megingatta az emberek kormányaikba

6 A központi tervezés és a fejlesztési projektek ezen összehasonlítása részben a modernizációs elmélet Kelet-Európára való alkalmazhatóságáról folytatott korábbi viták folyománya, részben pedig annak a kérdésnek a továbbélése, hogy vajon az államszocializmus a modernitás egy jellegzetes variációját, vagy egy premodern társadalmi szerveződést testesített-e meg. Lásd még: Bahro (1978); Fehér et al. (1983); Carlo (1974); Castoriadis (1978/79).

vetett bizalmát, miszerint azok képesek megvédeni őket (Harper 2006). Ez a továbbiakban megnyitotta a modernitás új formáját, amelyet Ulrich Beck (1992) reflexív modernitásként vagy kockázattársadalomként jelölt meg (Rinkevičius 2000a; Yanitsky 2000). A reflexív modernitás a tudományos és technikai fejlődés által elérni kívánt természet feletti totális uralom jó, lehetséges, illetve ökológiailag elfogadható mivoltát érintő erősödő kérélyekre és egzisztenciális szorongásra hivatkozik. Magyarországon a Duna szabályozása ellen fellépő mozgalom, valamint a litvánok Ignalina Atomerőmű elleni küzdelme a közép- és kelet-európai kisebb-nagyobb környezetvédelmi mozgalom közé tartozik, amelyek – a legtöbb elemző szerint – álcázva magukba foglaltak, illetve becsatornáztak egy sokkal általánosabb és kiterjedtebb rendszerellenességet. Néhány mozgalom egészen gyorsan nacionalista felhangot nyert, amely az ökonacionalizmus melletti elköteleződéshez vezetett (Dawson 1996; Barcena et al. 1997). E mozgalmak jellemzése során felvetődhet, hogy a zöld eszméket vajon tényleg csupán a rendszer relatíve veszélytelen kritizálására használták-e (a környezet mint közvetítő [*nature as proxy*] paradigma). Ez azonban nem tántoríthat el minket attól, hogy elismerjük a környezetvédelmi követelések és az 1989-es összeomlás közötti rendkívüli összhangot (Gille 2009; Rinkevičius 2000b; Gille 2007).⁷

Befejezésül hozzátenném: néhány kutató amellett érvelt, hogy a másként gondolkodók és az ellenzékiek munkássága, valamint a „gyengék fegyvereivel” történő ellenállás a posztmodern politikák első megnyilvánulásai voltak az 1980-as években. A késő szocialista *establishment*-ellenes civil kezdeményezések – a félig önálló gazdálkodástól kezdve a vállalkozói szemléleten keresztül az egészen nyilvánvaló értelmiségi elégedetlenségig – a töredezettséggel, az erősen helyi jellegűvel, valamint a nagy narratívák elutasításával írhatóak körül. Kenney (2002) „forradalmi álarcosbálnak” nevezett koncepciója is rámutat a késő szocialista ellenzéki mozgalmak többértelműségére, valamint az ironia és a látvány stratégiai használatára. Üdvözletes, hogy e kutatók elismerik a kelet-európai tevékenységeknek a szocializmus összeomlásában játszott szerepét, érdemes azonban figyelembe venni, hogy sok mozgalom vagy társadalmi „nemmozgalom” (Bayat 2002) inkább elkötelezett volt a felvilágosodás irányába, mintsem hogy el akart volna szakadni tőle. Ennek oka nem pusztán az Igazságba (ezzel kapcsolatban Václav Havel [1986] „igazságban élni” elképzelése paradigmatis) vagy az Értelem hatalmába és felszabadító potenciáljába (egyértelmű kiállítás a tudomány erősebb szerepéért akár az ökológiai, akár a gazdaságmenedzsment terén) vetett erős hit, hanem az a tény is, hogy morális politikájuk továbbra is egy egységes, liberális szubjektumon nyugodott, akinek elsődleges célja az életben saját

7 A környezetileg indukált rendszerösszeomlás és a nyugati társadalom természettel való viszonyának egy eltérő analógiáját nyújtják azok, akik az ökológiai modernizációs tézist Kelet-Európára alkalmazzák: lásd Rinkevičius (2000) és Gille (2007).

maga fejlesztése és a hitelesség (lásd alább). Éppen ezért helytelen 1989-et posztmodern politikaként értelmezni.

Miközben e különféle gazdasági, társadalmi és kulturális körülmények egyre inkább elfogadottakká váltak a kutatásokban, annak kérdése, hogy a kelet-európai szocializmus és összeomlása mennyiben járult hozzá a globális kontextus változásához, néhány közel-múltbeli kivételt leszámítva senkit még csak nem is foglalkoztatott. *A világ* és Kelet-Európa közötti hatásmechanizmus továbbra is egyirányú maradt – mindig a nyugat vagy a globális kontextus hat Kelet-Európára. Röviden hadd vázoljam, milyen kutatási kérdések merülhetnek fel, ha megfordítjuk a hatásmechanizmus irányát. A létező szocialista tábornak a nyugat-európai jóléti államok kialakulására és tartósságára gyakorolt hatása széles körben ismert, azonban további kutatások elvégzésére lenne szükség. Visszatérve a központi tervezés és a fordista–keynesiánus elmélet hasonlóságaira: a posztfordizmus okozta-e az államszocializmus összeomlását (Verdery 1996), vagy a szocialista tervgazdálkodás megsohasodó gazdasági problémái gyorsították meg a keynesiánus útról való letérést (Verdery 2002)? Verdery (2009) megemlíti még néhány további érdekes összefüggést is, mint például az államszocializmus és Dél-Afrika apartheid rendszere közötti kapcsolatot, Johanna Bockman és Gil Eyal pedig azt az érdekesnek tűnő érvelést vetik fel, mely szerint a neoliberalizmust Kelet-Európában *in vivo* fejlesztették ki és tesztelték le. Bockman a későbbiekben egészen odáig merészkedik, hogy azt állítja: a neoliberalizmusnak baloldali gyökerei voltak (Bockman és Eyal 2002 [fordítását lásd a jelen lapszámban – *a szerk.*]; Bockman 2007).⁸

Amennyiben a vizsgálatot a korábbi, valamint a fennálló gyarmatokra és birodalmakra is kiterjesztenénk, a következő sürgető kérdések igényelnének választ:

- a) Mi volt a nyugat (beleértve a nyugati baloldalt) szerepe a szovjet kolonializmus fenntartásában (Račevskis 2006)?
- b) Mi volt a Szovjetunió szerepe a nyugati neokolonializmusában?
- c) Milyen volt az 1917-es szovjet forradalom hatása az antikoloniális küzdelmekre és a posztkoloniális elméletalkotásra (Mignolo 2000)?
- d) Mely régi, belső gyarmatok éltek túl és milyen újak teremtődnek meg Kelet-Európában és Euráziában, és mely orosz és nyugati érdekek találkozása legitimálta belső gyarmatosítást (például Csecsenföld esetében)?
- e) Melyek a Szovjetunió és a Nyugat kolonializmusa közötti folytatóságok?

8 Némileg eltérő módon Lynne Haney azt mutatja be, ahogy az államszocializmus idején az ellenzékkel szimpatizáló szociológusok azon indokkal kritizálták a jóléti intézkedéseket, hogy azok csak erősítik a már meglévő egyenlőtlenségeket, illetve hogy ugyanezen statisztikákat és érvelést használta a Világbank a szociális háló teljes kiküszöbölésére való felhívásában (Haney 2002).

- f) Vajon az 1917-es októberi forradalom váltotta ki az antikoloniális küzdelmeket és a posztkoloniális szemléletmódot? Vagy az európai gyarmati rendszer összeomlása váltotta ki a szovjet uralom bukását?

A nyugati kapitalizmus és a kelet-európai államszocializmus egy másik, meglehetősen ígéretesnek tűnő megközelítése a tudomány, technológia és társadalom összefonódását kutatók (STS, azaz *science and technology studies*) munkássága nyomán bontakozik ki. Amikor a tényleges hatalmi gyakorlatokra fókuszálunk, beleértve bizonyos technológiákat, a makroökonómiai tervezést és mikroökonómiai menedzsmentet is (amelyek közül a taylorizmus kapta a legtöbb figyelmet), nem csak a kapitalizmus és a szocializmus közötti, egy adott országon belüli időbeli folytonosság, hanem a vasfüggönyön átjáró szakértők közötti párbeszéd és kölcsönösség is láthatóvá válik (Lampland 1995).

Véleményem szerint egyelőre kevésbé fontos elrendezni valamennyi ok-okozati kapcsolatot vagy irányultsági viszonyt, mint felismerni egyáltalán, hogy ezeket az összetett kapcsolatokat miért éri meg tanulmányozni. Nem azért fektetek nagy hangsúlyt arra, hogy bemutassam az ilyesfajta viszonyrendszereket, mert a totalitás felülről lefelé tekintő ábrázolásait részesítem előnyben a partikuláris, alulról felfelé irányuló képekkel szemben. Éppen ellenkezőleg; a kelet és nyugat között fennálló kapcsolódási pontok bemutatása révén mind a kutatásunkban, mind pedig a politikai tevékenységünkben kivonhatjuk a középpontból és relativizálhatjuk a nyugatot (Chakrabarty 2000). Így pedig lehetőségünk lesz arra, hogy árnyaltabb képet kaphassunk a mindeddig monolit entitásokként kezelt keletről és nyugatról, valamint hogy társadalmilag és elméletileg is nagyobb jelentőséget adjunk a peremről érkező nézőpontoknak.

1989 HATÁSA A GLOBÁLIS POLITIKÁRA

A következőkben a figyelmemet egy olyan inspiráló gondolatkísérlet irányába fordítom, amely az államszocializmus bukását próbálja egy globális politikai kontextusban értelmezni. Ahhoz a mindenki által osztott nézethez hasonlóan, miszerint a neoliberalizmus nem csak a szocializmus bukásának egyik oka, de egyúttal a belőle kivezető „földrétbe ajánlatos” útirány is volt, abban is konszenzusos álláspont alakult ki, hogy az osztályokra alapuló politika a Szovjetunió és szatellitállamainak bukását követően még az eddiginél is kevésbé védhető. Ez az érv sokféle formában és változó kifinomultsággal jelentkezett, de ezek összefoglalásából vagy elemzéséből jelen keretek között nem sok haszon származna. A céljaimhoz legközelebb azok a gondolatkísérletek vezetnek, amelyek a progresszív politikákat igyekeznek bizonyos formában továbbéltetni, ugyanakkor szembenéznek

a társadalomelmélet nyelvi, illetve kulturális fordulatával – ezen belül a posztkoloniális elméletekkel –, nem pedig megfelekedzni igyekeznek róla.

Az államszocializmus összeomlását követő pár évben Nancy Fraser amerikai politikai filozófus egy újfajta posztszocialista politika kialakítása mellett érvelt (Fraser 1997). Iris Young és Charles Taylor nyomán, akik egyszerre hívtak fel egy az elismerésen alapuló politikára, valamint a hagyományos baloldal (újra)elosztáson alapuló politikájától való elmozdulásra, Fraser a kétfajta politika integrálása mellett érvel (Young 1990; Taylor 2005). Az (újra)elosztás egy ideáltipikus politikája az osztálypolitika – ez azt az igazságosságra való törekvést takarja, ami úgymond nagyobb szeletet adna a tortából, s ami esetenként gazdasági szerkezetváltást is kíván. Ezzel szemben az elismerés politikája státusz alapú, és abban az értelemben, hogy a faji, etnikai, gender- és vallási identitásokon és nemi irányultságon alapuló diszkrimináció megszüntetését követeli meg, lényegében identitáspolitikának is mondható. Egy egyszerű és némileg nyers megkülönböztetés szerint az előbbi politika materiális megoldásokat von maga után, az utóbbi viszont inkább kulturális, szimbolikus és törvényi jellegű megoldásokra koncentrál. Széles körű egyetértés van abban, hogy a nyugati demokráciákban jelentkező követelések az elismerés politikájának irányába mozdultak el, arról azonban már megoszlik a témával foglalkozók véleménye, hogy ez inkább egy felszabadító jellegű, vagy lényegében konzervatív változás. Egy másik része a vitának részben definíciós kérdések, részben pedig az említett dichotómia operacionalizálása körül folyik. Az elismerésre érdemes különbségek és az elismerést „végző” kiléte is nézeteltéréseket váltott ki. Sem hely, sem szükség nincs arra, hogy ezeket a vitákat felelevenítsem: ehelyett az előbbieken felvázolt eltolódáshoz kapcsolódóan a posztszocialista Kelet-Európára szeretném irányítani a figyelmet, amelyet a vitához hozzászólók eddig meglehetősen elhanyagoltak. Nem azért teszek így, mert a korábbi második világ ki lett hagyva a kérdés taglalásából – ahogy ez egyébként a korszakváltásokról író tudósok esetében lenni szokott –, hanem azért, mert maga Fraser emelte be a vitába explicit módon, még ha felületesen is, Kelet-Európát (Fraser 2001: 200–202).

Frasernek a posztszocialista állapot meghatározására irányuló próbálkozása nemcsak hogy globális kontextusba helyezte a létező szocializmus lezárultát, de lehetőséget teremtett az előbbi utóbbinak történő alárendelésére. Ebből könnyű levonni azt az általa valószínűleg nem szándékolt feltételezést, amely szerint nem szükséges megérteni, hogy ebből az új globális szintből mekkora rész az, amely a korábbi második világból származik, sem pedig azt – bár ez egy sokkal könnyebb projektnek tűnik –, hogy ez az új globális keretrendszer hogyan is néz ki a posztszocialista Európa nézőpontjából. Azáltal, hogy Fraser kiáll egy posztszocialista állapot létezése mellett, azt is állítja, hogy a kelet-európai államszocializmus egyben az (újra)elosztás politikáját intézményesítette. A központi tervezésnek az újraelosztó állam uralta és kelet-európai társadalomtudósok (Konrád és

Szelényi 1979; Fehér et al. 1983) által leírt modellje, valamint a fordista tömegtermelésre építő keynesiánus jóléti kapitalizmus közötti előzőleg kifejtett analógia egyértelműen befolyásolta Fraser gondolatmenetét. Megállapítja ugyan, hogy a posztfordizmus és a globalizáció mely elemei segítették elő az elismerés politikájának felemelkedését – ezeket a fejleményeket tárgyasulásnak, áthelyeződésnek és téves keretezésnek (*reification, displacement, misframing*) nevezi –, mégsem ad ehhez hasonló elemzési szempontokat a kelet-európai államszocializmus összeomlásának értelmezéséhez. Így tehát bizonyítékok híján bár, de azzal a feltételezéssel kell beélnünk, hogy ez az elmozdulás a posztszocialista társadalmakra egyaránt vonatkozik. A hagyományosan a baloldali osztály alapú politikálással azonosított elosztásra irányuló politikai program, amely láthatóan jól teljesített a keynesiánus–fordista keretek között, nem csak a nyugaton már jól ismert okok miatt hiteltelenedik el, hanem a keleti államszocializmus hiányosságai és diktatórikus tendenciái miatt is. Fraser szerint tehát elsősorban egy olyan posztszocialista politikára van szükségünk, amely képes választ adni eme globális posztszocialista állapot kihívásaira. Meglátásom szerint azonban ez az elképzelés túlzottan leegyszerűsítő. Bár Fraser elismeri, hogy az osztálypolitika egyaránt folyománya és táptalaja is az elismerési politikáknak – kikacsintva ezzel E. P. Thompsonra –, ez a felismerés mégis háttérbe szorul a ténylegesen létező szocializmus kizárólagosan elosztásra koncentráló értelmezése miatt.

Ha megnézzük a Kelet-Európáról rendelkezésre álló empirikus kutatási anyagot, valamint a másként gondolkodó értelmiségiek 1980-as évekbeli politikai filozófiai műveit, látni fogjuk, hogy az alkalmazott szocializmusnak volt egy nagyon erős identitáspolitikai összetevője, és hogy az itteni rezsimek összeomlásakor ez a politika legalább annyira elbukott, amennyire az (újra)elosztás. Ha nem ismerjük fel, hogy a politika e két típusa egyszer már összefonódott egy baloldali politikai vízió képében, és ezzel kapcsolatban nem látjuk be, hogy a posztszocialista állapot nem egyszerűen az osztály alapútól az identitáspolitika felé való elmozdulást jelenti, akkor szükségszerűen a korábbi baloldali programok hibáit fogjuk megismételni.

Amennyire nem lehetséges a létező szocializmust egyértelműen egy újraelosztási politikai projektként beállítani, ugyanannyira nem mondhatjuk azt sem, hogy a posztszocialista Kelet-Európa háttérbe helyezte volna az elosztási politikákat. A továbbiakban emellett érvellek, hogy az elmozdulás nem annyira az elosztási politika irányából ment végbe az elismerési politika irányába, hanem inkább ennek a kettőnek az új mintázatai és az ezeket összekombináló új aktorok kapcsán következett be. Ehhez először azt vizsgálom meg, hogy ezt a két igazságosságparadigmát hogyan használták fel 1989 előtt és azt követően.

ALKALMAZOTT SZOCIALIZMUS MINT IDENTITÁSPOLITIKA

Rögtön az elején meg szeretném mutatni, hogy az elismerési politika valóban működött az államszocializmusban, ráadásul elég következetes módon. Először is, a pártnak megvolt a maga hivatalos elismeréspolitikája, amin belül az etnopolitika nem az egyetlen vagy éppen a legfontosabb terület volt. A *homo sovieticus* megteremtése volt a legnyilvánvalóbb megjelenési formája, valamint korábban elnyomott identitások (munkáslét) felértékelése, illetve más identitások elnyomása. Ez utóbbi nem csak a korábban uralkodó társadalmi csoportok létezését vagy legalábbis egyenlő jogokkal rendelkező állampolgárként való létezését vonta kétségbe; az arisztokrácia és a burzsoázia mellett a parasztok, az értelmiségiek, a kisebbségek és a nők is többé-kevésbé ki voltak zárva a nyilvánosság tereiből. Verdery (2009) szerint az osztályidegeneket dehumanizáló ilyesféle magatartás „osztályrasszizmusnak” nevezhető. Mindez azért fontos, mert annak belátására vezet minket, hogy a kérdéses országok etnikai és vallási egysége ellenére – ami miatt egyébként a szocialista országokban nem volt szükség kifejezetten egy különleges kommunista etnopolitikára – a kommunista osztálypolitika alapvető természeténél fogva továbbra is az identitáspolitikán nyugodott, igaz annak egy igencsak különös és korábban másutt nem tapasztalt verzióján. Az e hivatalos identitáspolitikát alakító különbségek és hasonlóságok típusai kétségtelenül megváltoztak az idők során, továbbá térben is eltérő formákat öltöttek, de tény, hogy a hegemonia és a mások feletti ellenőrzés fenntartása érdekében az állampártoknak mindenütt különbségeket kellett létrehozniuk és felmutatniuk, ahogy ezt jól dokumentálja a témával foglalkozó irodalom is.

A nem hivatalos vagy ellenzéki követelések is sokkal inkább identitásalapon működtek, semmint elosztási szempontok szerint. Sőt a torta nagyobb szeletére való igények kifejezését határozottan kerülték a gazdasági egyenlőtlenségekkel kapcsolatos mindenfajta okfejtés teljes kisajátíttósága miatt, éppen ezért a magasabb bérek vagy minőségibb juttatások követelését a munkaadótól vagy éppen a helyi tanácstól nem az osztály- vagy gazdasági alapon történő hozzájárulás, hanem a státusz (anyaság, proletárgyökek stb.) vagy a politikai lojalitás (különféle szervezetekben való tagság) köntösébe burkolták.

Közép-európai másként gondolkodó értelmiségiek maguk emelték új filozófiai magasságokba az elismerés politikáját. Érdekes módon az ő verziójuk közelebb állt az elismerés taylori koncepciójához – az autenticitáshoz és személyes etikához való szorosabb kötődése miatt. A vízióiknak ez a morális természete arra az állásfoglalásra ösztönözte őket, hogy az egyének az elnyomó hatalommal szembeni felsőbbrendűségét kimondják, ebből pedig egyéni pozíciójukban is erőt merítsenek. Mind a magyar Konrád György, mind a lengyel Adam Michnik és a cseh Václav Havel (1986) megegyeztek abban, hogy ennek a személyes politikának az egyik legfőbb jellemvonása a saját politikai nézeteink

másokra erőltetésétől való önmegtartóztatás kell, hogy legyen, különösen akkor, ha ez erőszakot szülne. Konrád és Michnik különös hangsúlyt helyeztek arra, hogy nem az állam-hatalom átvétele a cél.

„A Szolidaritásnak [azaz a független lengyel szakszervezetnek] soha nem volt elképzelése az ideális társadalomról. Elsősorban élni akar és élni hagyni [...] ez nem hasonlít azoknak a gondolkodásához, akik doktriner célok elérését hajszolják. A Szolidaritás etikája az erő alkalmazásának konzekvens elutasítása révén szoros rokonságban áll a Gandhi és Martin Luther King által szorgalmazott erőszakmentesség gondolatával. Itt azonban mégsem egy, a békemozgalmakat képviselni kívánó etikáról van szó [...] A Szolidaritás aktivistái tudatosan és mindenáron elutasítják a doktriner következetességet [...] Számomra a Szolidaritás soha nem volt a hatalomért folytatott harc eszköze” (Michnik 1985).

Konrád (1984) hasonlóan érvelt: „[...] a mi feladatunk nem a hatalom megragadása, hanem annak folyamatos korlátozása, eloszlatása és demisztifikálása”. Ezen túlmenően, mivel a politika médiuma a hatalom, az antipolitika médiuma pedig a kételkedés, egy valódi politikai alternatívának ideológiakritikusnak kell lennie, és messzire el kell kerülnie a másokra erőltetendő társadalmi víziók megálmodását. Ez az elismeréspolitikai a különféle etnikai és vallási identitások erősítése helyett Havel (1986) szavaival élve az egyének emberségén és igazságban létezésének alapvető jogán alapult.

Húsz év után visszatekintve egyszerre láthatjuk ennek az önkorlátozó pozíciónak az előnyeit és a hátrányait is. A pozitív oldalon megemlítendő, hogy mindazok a rendszerváltások, amelyekben ezek az értelmiségiek lényegi szerepet játszottak, minimális vagy épp semennyi vérontással sem jártak.⁹ Negatívumként viszont az hozható fel, hogy mivel vonakodtak ideológiai előírásokat vagy társadalmi modelleket felvázolni, alkalmasint mások – akik inkább rendelkeztek politikai vagy éppen menedzseri vénával, ugyanakkor kevesebb erkölcsi aggállal – töltötték be a vezető pozíciókat. Még mélyebbre ásva, Eyal (2000) [fordítását lásd a jelen lapszámban – *a szerk.*] elegáns okfejtése nyomán azt is megállapíthatjuk, hogy Weber kapitalizmusszelleméhez hasonlóan ennek az antipolitikának is megvolt a maga aszketikus, monetarista irányultsága – ami később lényeges tényezője lett a neoliberais reformoknak.

9 Attól függően, hogy hogyan tekintünk a rendszerváltás és etnikai tisztogatás kapcsolatára a volt Jugoszláviában, ez az állítás valóban vitatható és heves nézeteltérések forrása is lehet. Nem tudok belemenni jelen pillanatban, de alább meg fogom említeni röviden azt a politikai kihívást, amelybe a jugoszláv háború sodorta a nyugatot.

AZ ELISMERÉS POLITIKÁJA ÉS A RENDSZERVÁLTOZÁS

Nem csupán a szocializmus időszakának elismeréspolitikáját, hanem az 1989 utánit is meg kell vizsgálnunk, amennyiben a posztszocialista állapotot teljes valójában akarjuk kiértékelni. A névleg lezajlott rendszerváltozás utáni események nem az igazságban létezés vagy az antipolitika életformájának folytatását vagy alkalmazását hozták magukkal, hanem ezeknek a kísérleteknek a politika előre meghatározott formái irányába való terelgetését, amely formák a nyugati identitáspolitikákat is magukba foglalták. Érdeemes a figyelmünket két alapvető diszkrepanciára fordítani: az egyik a politikai részvételre helyezett hangsúly, a másik pedig a legitim identítások „vékonysága” iránti elvárás.

Nagy Imre újratemetésének¹⁰ 20. évfordulóján (2009. június 16.) egy csoport progresszív liberális értelmiségi újra összeült annál a kerekasztalnál, ahol a magyarországi egy pártrendszerből való átmenetet tárgyalták meg, hogy kiértékeljék a rendszerváltás sikerességét. A megbeszélés egyik témája egy újonnan készített dokumentumfilm volt, amely a magyar fiatalok rendszerváltásról meglevő ismereteinek meglétével vagy épp hiányával foglalkozott.¹¹ Az eredmények bizonyos értelemben borítékolhatók voltak. Bár az 1989-es történelmi pillanatokról készült egyes fotókat felismerték, azoknak a jelentősége már gyakran ismeretlen volt az egyetemista huszonévesek számára. Ezen túlmenően, ahogy azt a legtöbben elmondták, mindezek az események nem tartoztak a családi körben megtárgyalt események közé, sem megtörténtük idején, sem azóta. Míg a közönség nagy része hozta az elvárt érzelmi reakciókat és borzalommal eltelve hüledezett a diákok tudatlansága és közömbössége láttán, a kerekasztal-tárgyalások némely korábbi résztvevője ezzel nem értett egyet: „Számomra a rendszerváltás egyik legnagyobb sikere éppen az, hogy ezek a fiatalok nem sokat tudnak az 1989-es eseményekről és nem is érdeklődnek irántuk” – jelezte Pető Iván, aki a rendszerkritikus értelmiségiek pártját, a Szabad Demokraták Szövetségét képviselte akkoriban. Mivel a kerekasztal-tárgyalások, illetve különféle intézményi és szimbolikus lépések leszámoltak a kommunizmussal és megteremtették egy új politikai és gazdasági környezet lehetőségét, nincs már szükség arra, hogy a következő generációnak bemagolandó ismeretanyagként kéne újra meg újra átismételnie és memorizálnia, hogy ki, mit, mikor és hol tett, ahogy azt korábban a kommunizmus idején elvárták.

10 Nagy Imre (1896–1958) volt a miniszterelnök az 1956-os magyarországi antisztálinista forradalom idején. A forradalom bukása után börtönbe került és kivégezték. 1989-es újratemetése szimbolikusan jelezte a kommunista időszak lezárását.

11 A rendezőt, Kopper Juditot egy kínai fiatalokról készített dokumentumfilm inspirálta, amelyben a Tienanmen téri eseményekről való ismereteiket firtatták, szintén 20 évvel később. A dokumentumfilm címe *Én és a rendszerváltás*.

Pető számára éppen hogy az a teljesen normális, hogyha anélkül vagyunk képesek élni az életünket, hogy folyamatosan a politikára és 1989-re kellene hivatkozni: ez éppen hogy a sikeres rendszerváltás szimbóluma.

Hogy is felejthetnének el Havel szavait, aki maga volt a politikai aktivizmus legfőbb letéteményese 1989 előtt és után: „Az álmom az, hogy egy kis, unalmas európai országban élhessek” (Lucas 2008). Milan Kundera *A lét elviselhetetlen könnyűsége* című könyvének (1984) főszereplője még ennél is tovább megy, és konkrét undorát fejezi ki a tömegtüntetésekkel kapcsolatban, még akkor is, ha azok nyugaton zajlanak, és akár még a tartalmukkal is egyetért.

Ezzel egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy ezek az értelmiségiek elégedettek lennének azzal, ahogyan a dolgok végül lezajlottak. Ezzel együtt még a mai visszaemlékezéseikből is kitér az, hogy mennyire vágytak a normalitásra. Ugyanakkor ezzel a rendszerkritikus értelmiség nem volt egyedül: így éreztek a közemberek is, ahogy azt számos antropológiai és szociológiai tanulmány kimutatja. Míg a normalitás mint erőteljes toposz különféle forrásokból táplálkozott, helytelen lenne a jelentését kizárólag a hiányállapotok megszüntetésére leszűkíteni. Az államszocializmus alatt a társadalom a mobilizáció folyamatosságát élte át. A teljes körű állampolgári mobilizáltság, azaz a valódi készenlét, a soha nem lankadó őrködés, az erőltetett aktivizmus nem ért véget a sztálinizmussal. A diktatúra ún. puha évtizedeiben is még mindig túl volt politizálva az emberek élete, abban az értelemben, hogy mindig késznek kellett lenni arra, hogy politikai szempontból értékeljük a cselekvéseinket, ízlésünket és gondolatainkat, valamint megfejtjük a mások viselkedése mögött meghúzódó politikai jelentéseket is. Ebben az értelemben az államszocialista uralom nagyon is hasonlított a foucault-i értelemben vett vallomástevő társadalomra, így tehát kiforgatott identitáspolitiká révén működött. Ha a mindennapi, alapvető működés ilyen nagy erőfeszítéseket igényel, akár a hiány, akár a bürokratikus semmittevés miatt, az egyének kimerítőnek érzik a politika velük szemben támasztott követelményeit. Ez pedig a mindennapos béke és nyugalom, a rutin és a kiszámíthatóság, magyarul a normalitás felértékelődésével jár együtt.

A normalitás elsősorban a politikamentes (azaz ideológiamentes) élet lehetőségét jelentette, azt, hogy ne kelljen újra meg újra a hivatalos dogmának megfelelő politikai korrektséget gyakorolni. Mindent elsöprő volt egy apolitikus térre irányuló vágy, ahol a politika által átítatottól eltérő életformák is megjelenhetnének – olyan életformák, amelyek nyugaton általában a privát szféra körébe utaltatnak. Ez a vágy részben kielégíthető volt a „szabadság kis köreinek”¹² megteremtésével, ami azonban a kreatív energiák hatalmas tartalékait igényelte (Weiner 1988; Yurchak 2006). A kései szocializmus művészeti,

12 A szövegben szereplő eredeti kifejezést (*corners of freedom*) Bibó István hasonló értelmű magyar kifejezésével rokonítottam – a *ford*.

béke-, környezeti- és emberi jogi mozgalmi, amelyekre a *civil kezdeményezés* címke talán túlonként elhamarkodott lenne, nem csak – illetve sokak számára nem is elsősorban – politikai tartalmuk miatt tűntek vonzóknak, hanem az eltérő életmód és a közösségiség új formái miatt, amit lehetővé tettek. Ezen mozgalmak némelyike alulról szerveződött, vagy bázisdemokratikus alapokon nyugodott konszenzusos döntéshozatali rendszerrel, amely éles ellentétben állt a pártbeli döntéshozatal demokratikus centralizmuson nyugvó elveivel, de túlhaladta a nyugati, politikai részvétel és választások közötti egyenlőségtételt is. Padraic Kenney (2002) meggyőzően bizonyítja, hogy ezek a kísérletek voltak a demokratikus gyakorlatok első lefektetett alapkövei, és e nélkül a kulturális know-how nélkül 1989 kudarcba fulladt volna. Ennek fényében Jürgen Habermas – aki pedig mégiscsak a konszenzusos deliberáció és az életvilág szabadságának fő szószólója – értékelése az 1989-es forradalmakról, miszerint „csaknem teljes mértékben hiányoznak belőlük az innovatív, a jövőbe mutató eszmék” (Habermas 1990: 5), alapvető értetlenségről, a deliberatív demokrácia dogmatikus értelmezéséről és a kelet-európai elismeréspolitikai felszabadító, vagy akár forradalmi potenciáljának el nem ismeréséről tesz tanúbizonyságot.¹³

A POSZTSZOCIALISTA ELISMERÉSPOLITIKA

Nancy Fraser és más baloldali szerzők is kifejtették – még ha kevésbé ítélező módon is – azt a véleményüket, hogy 1989 egy kihagyott lehetőség volt az új progresszív politikák számára. Elemzésükből azonban hiányzik a Nyugat azon szerepének a felismerése, amelynek során az 1989-es események főszereplőit „megszelídítették”, és betelítették őket az utcákról a civil szervezetek egyre kényelmesebb irodáiba (Lipschutz 1996; Mendelson és Glenn 2002; Wedel 1998; Olivo 2001). A politika ilyen értelemben vett professzionalizálásának legerőteljesebb befolyásolási szándéka az amerikai külügyminisztérium (Lipschutz 1996), valamint az Európai Közösség (a mai EU) részéről jelentkezett. Amíg Habermas néhanapján hiányérzetéről ad számot az EU-val kapcsolatban, nem tűnik irreálisnak, hogy az általa szorgalmazott európai civil nyilvánosság megteremtésének projektjét éppen ez a nemzetállamok feletti szervezet sajátította ki. Amikor a posztszocialista országok európeerei azzal vágnak vissza az euroszeptikusoknak, hogy az EU csupán egy keret, egy üres intézményi héj, amelyet, ha részt veszünk benne, tartalommal lehet feltölteni és a saját igényeinknek megfelelővé alakítani, éppen Habermas meggyőződését hangsúlyozzák, miszerint procedurális normativitásra van szükség a szubsztantívval szemben. Nem szükséges most belemenni ennek a pozíciónak a kritikájába: sokan bemutatták

13 Habermas az elismerés politikájának Charles Taylor-i általános programjáról írott kritikáját lásd Habermas (1993).

már azt a folyamatot, ahogy a szubsztantív, többek között kulturális kritériumok beszívá-
rognak a procedurális normákba. Ehelyett inkább azt vizsgálom meg, hogy hogyan látják
a posztszocialista országok állampolgárai a számukra előírt részvétel kérdését.

A részvételi fejlődés posztkolonialis kritikájának talaján azt fejtem ki, hogy a
posztszocialista Kelet-Európában valóban megfigyelhető a részvétel bizonyos mértékű
„zsarnoksága” (Cooke és Kothari 2001; Kapoor 2005). Először is, a kötelező politikai korrek-
tség a legtöbb kelet-európai számára kísértetiesen visszhangozza a kommunista múltat.¹⁴
Másodsor, a részvételnek anyagi szempontból igen magasak a költségei (idő, képzett-
ség, pénz), ebből kifolyólag sokak számára meglehetősen üres marad. Harmadszor, ahogy
azt a multikulturalizmus esetében is látni fogjuk, a posztszocialista állampolgároknak nem
a nyugat-európai gyakorlatokhoz, hanem a nyugat-európai eszményképhez kellene fel-
zárkózniuk. Elvégre Nyugat-Európa sem részvételi projekteken keresztül ért el hihetetlen
gazdagságot vagy épített fel demokratikus intézményeket, és az EU-t sem részvételi ide-
álok működtetik manapság, ahogy az az EU-állampolgárok által érzett, régóta megfigyel-
hető „demokratikus deficitből” kikövetkeztethető. Ez a részvételi modell Kelet-Európában
nem várt antidemokratikus következményekkel járt. Steven Sampson (2002) leírása szerint
a posztszocialista társadalmakat a civil szervezetek és az EU projektjei révén „projekttársad-
almakként” próbálják fejleszteni. Diagnózisa szerint a társadalom ezáltal nyugati színvo-
nonon fizetett és a nyugati adományozók felé elszámolási kötelezettséggel bíró szakértői
gárdára, valamint a projektek logikáját és céljait a saját, mindennapos problémáitól távo-
lónak tartó, ezáltal az előbbieket megérteni nem is kívánó közvéleményre szakad szét.¹⁵
A tömegek tehát magukra maradnak olyan saját, organikus értelmiségi réteg híján, amely
a nemzetközi körökben képviselni tudná őket. Máris láthatjuk, hogyan keletkezik a társada-
lom ilyesfajta „lefejezése” révén az a vákuum, amelyet érzelmi és szimbolikus politikával a
szélsőjobboldal tud megtölteni (erről bővebben később).

Az előírt részvétel kérdésének még egy fontos jellemzőjét szeretném megem-
líteni. A globális Dél részvételi fejlődése és a korábbi második világ EU által vezetett
demokratizációja és piacosodása egyaránt a hatalom egyfajta performatív koncepciójá-
ban gyökerezik. A részvételi modellek célja elsősorban az, hogy a nem nyugatiakat részvé-
telre bírja: projektek indulnak el, amelyek teljesítését házi feladatként kérik aztán számon.
Összességében ezeket az az elvárás mozgatja, hogyha rögtön (ideáltipikus) nyugatiként
viselkednek, akkor egyúttal demokraták és posztnacionalisták is lesznek, és magukévá

14 A Chicago Cultural Studies Group (1992) szerzői kollektíva ismerte fel, hogy mennyire ellentétes
volt a keleti antipolitika és az USA-beli *cultural studies* szakirodalma: míg az előbbi depolitizálni akarta
a civil társadalmat, addig az utóbbi pont hogy politikát akart belevinni.

15 Sampson elemzése a posztszocialista elit új strukturálódásáról ennél lényegesen kidolgozott-
tabb, mint ahogy most bemutatom.

fogják tenni a liberális multikulturalizmust.¹⁶ Amint Habermas (1999) védelmébe vette a szerbiai NATO-bombázásokat, úgy árulta el a nyugati hegemonia performatív működésébe vetett hitét is. „A nyugatiak interpretálása szerint a koszovói háború maga lehetett volna az az ugrás, ami a szuverén államokra építő klasszikus nemzetközijog-koncepcióból a globális civil társadalom kozmopolita jogfelfogásába repített volna.” Ezek alapján, bár ezt a kozmopolita világtársadalmat, ahol „bármely állampolgár megvédhető lenne saját államának önkényes cselekedetei ellen”, még nem sikerült kialakítani, éppen azzal tudnánk világra jöttét leginkább elősegíteni, ha úgy teszünk, mintha máris létezne. A valóságban azonban, mivel pillanatnyilag a nemzetközi erőteret továbbra is nemzetállamok alkotják, amelyek közül némelyik jóval erősebb, mint a többiek, a „militarista pacifizmus”¹⁷ csak a kelet nyugattal szembeni áldozati szerepét erősíti meg, ezzel újratermelve egyfajta geopolitikai elismeréspolitikát, amely viszont már nem igazán segíti elő a kozmopolita vagy posztnemzeti globális közösség kialakulását. Bruno Latour még ennél is tovább megy, és arra figyelmeztet, hogy Beck kozmopolita politikája

„[...] épp ott kezdődik, ahol alkalmasint (és igencsak időszerűen) be is kellene fejeződnie. Elképzelhető, és nyugati szemmel (esetemben Burgundiából nézve) akár kívánatos is, hogy a távoli jövőben egy olyan közös világban éljünk, amelyet a természetesség elve alapján definiálunk. De úgy viselkedni, mintha ez a berendezkedés máris működné, és az elérése már nem is igényelne további tárgyalásokat, mindenképpen a további háborúskodások irányába taszít minket” (Latour 2004: 458).

Összességében az EU demokratizálási projektje, mint a pusztán hit által megvalósuló kozmopolitizmus és poszt nacionalizmus letéteményese, két szempontból is jelentősen eltér a késő szocialista alternatív politikáktól. Először is, a normalitással (azaz a politika-mentes létezéssel) szemben igenis elvárja és felértékeli a politikai részvételt (persze csak ha nyugati értelemben történik); másodsor pedig erős performatív jellege miatt azt az autenticitás elismerésétől távol eső benyomást kelti, miszerint másvalakinek kell mutatkoznunk ahhoz, hogy legitim résztvevőként fogadjanak el minket.

A késő szocialista alternatív identitáspolitika és a jelenlegi nyugati elismeréspolitikai közötti másik alapvető különbség az identitás Craig Calhoun (2002, 2005) szavaival

16 Az EU mindig különálló projektek révén segít elő tevékenységeket, akár a civil társadalom építéséről van szó, akár vidékfejlesztésről vagy környezeti kármentesítésről. Mindaddig, amíg az ezeken a területeken történő változások nagy részét EU-s programokból és alapokból finanszírozzák, nem pedig saját, belső forrásokból, a tény, hogy a szocialista országok mára már EU-tagok lettek, nem változtatja meg ezt a projektársadalom-jelleget.

17 Ulrich Becket idézi Žižek (é. n.).

jellemzett „vékonyága”. Ezek a vékony identitások a legképlékenyebbek, ezek vannak leginkább kivéve a deliberációs folyamatoknak, ezek gyökereznek legkevésbé a múltban, és ezek esetében a legvalószínűbb, hogy egy hivatalos folyamattal összefüggésben, nem pedig valami mélyen átértzett és megélt tartalom hatására jöttek létre. Velük szemben a „vaskos” identitások, még ha nem is szükségszerűen csak a múltban gyökereznek, ki tudják fejteni egy kollektív hovatartozás átértzett, megélt, önmagunkba beépített tapasztalatát. Kulcsfontosságú példája ennek a nacionalizmus.¹⁸ Habermas, a kozmopolitizmus és poszt-nacionalizmus több más képviselője (Kaldor 2003; Beck 2004, 2006), valamint az EU hivatalos krédója is azt szorgalmazza, hogy az elismerés politikájával nem felhagyni kell, hanem az azonosulási alapokat kell a vékony identitásokra áthelyezni, amelyek mindenki által elismert procedurális normák és absztrakt alapelvek köré szerveződnek. A két lehetőség összeegyeztethetlensége leglátványosabban a volt Jugoszlávia esetében áll fenn. Boszniában a háború befejezése utáni egyik legjelentősebb konfliktus az ismételt „nacionalista” politikusokra és homogén adminisztratív övezetekre szavazó helyiek és a „nemzetközi közösség” nézeteltérése; utóbbiak a védnökségük alatt álló területeken etnikailag és vallásilag is plurális államot szorgalmaznak, ezáltal olyan embereket kényszerítnek az egymás mellett élésre, akik nem sokkal korábban még halálos ellenségek voltak (Hayden 2002). A Kelet-Európával szembeni elvárás, hogy multikulturálissá és poszt-nemzetivé váljon, hogy a nacionalizmus és etnicitás kategóriáit fluidnak és képlékenynek ismerje el – olyasvalaminek, amiért semmiképp sem érdemes vért ontani –, nemcsak hogy nem növelte a nyugat népszerűségét, de akár úgy is lehet érvelni, hogy egyfajta viszontválaszként pont azt az identitáspolitikát termelte újra, amelyet az EU és a nyugati közgondolkodók többsége olyan retrográdnak és veszélyesnek tart. Will Kymlicka (2000) ezzel kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a vaskos identitásokból fakadó igények arra váró és azzal magyarázott elutasítása, hogy ezek a liberalizmus súlya alatt egyszer majd úgyis „elsorvadnak”, gyakorlatilag csak további igazolást ad az esszencialista és kirekesztő identitáspolitikáknak. Kymlicka egyike azon kevés józan hangnak, amely szerint Kelet-Európa egyáltalán nincs lemaradva a nyugattal szemben az etnonacionális identitás politikaivá formálását tekintve, hiszen az utóbbi is távol jár még a saját kinyilatkoztatott multikulturális eszményeinek megvalósításától (Todorova 2005; Hayden 2002), a nyugati beszéd és a nyugati cselekvés között észlelt diszkrépancia pedig csak megerősíti a nyugatiak képmutatásáról egyébként is meglevő benyomásokat.

AZ ELOSZTÁSI ÉS ELISMERÉSI POLITIKÁK

18 Természetesen a helyi identitások is ugyanolyan „vaskosak” tudnak lenni, de mivel jelen írásban a léptéknek nincs különösebb szerepe, ezért ezt az aspektust a következőkben nem tárgyalom.

KÖZELMÚLTBELI INTEGRÁLÓDÁSA

AZ EU

Az eddigiek kifejtése alapján könnyen arra a helytelen következtetésre lehetne jutni, hogy az EU-nak elsősorban az identitáspolitikák területén van jelentősége, amennyiben megfelelnek arról, hogy a részvételiség, a multikulturalizmus, a kozmopolitizmus és a poszt nacionalizmus pusztán az egész Európára kiterjedő újraelosztási program kulturális, szimbolikus oldala. A nyugat-európai tagállamok hagyományos elkötelezettsége a jóléti kapitalizmus és az EU kollektív közpolitikáinak irányába – különösen az egyenlőtlenségeket csökkenteni hivatott intézkedések felé – jól összeegyeztethető az (újra)elosztási politikákkal. Másrészt az Unió fő gazdasági célkitűzése mindig is a közös piac problémamentes működtetése volt, amely Kelet-Európában 1989 után a külkereskedelmi liberalizáció és a privatizáció formájában jelentkezett. Ezenkívül a neoliberais programokat elősegítő külső erők is egyre inkább teret hódítottak, részben az erősödő világgpiaci verseny, részben pedig a Világkereskedelmi Szervezet (World Trade Organization, WTO), illetve az Egyesült Államok deregulációs elvárásai hatására.

A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogy ezt a két célt hogyan próbálják összeegyeztetni az EU közös agrárpolitikája esetében, és hogy mi az elismeréspolitikai szerepe az ebből következő konfliktus kezelésében. Az élelmiszerekre és termelőkre fogok összpontosítani, mivel az ő esetük nyújtja az új társadalmi képzetek (Taylor 2005) legvitatottabb és mégis legnagyobb hatású példáját, amely egyszerre közvetít a geopolitikához köthető újraelosztási és elismerési igényeket is. Az EU-n belül a szabad kereskedelmen alapuló neoliberális globalizáció feltételei között csupán korlátozottan lehet védekezni a piaci nyomásokkal szemben. Ha valamennyire mégis lehetséges, akkor a legtöbb esetben ez kizárólag a veszélyben érzett nemzeti vagy kulturális létfeltételek alapján történik. A tradicionális élelmiszer-ipari termékek az 1980-as, 1990-es évektől kezdődően egyre erősödő versenyhelyzetnek voltak kitéve az olcsó importárúk vagy az alacsonyabb minőségű utánpótlások miatt, ezért az EU például a bordói bor vagy a parmezán sajt esetében egy sor védőszabályozást vezetett be. Az oltalom alatt álló eredetmegjelölés, valamint az oltalom alatt álló földrajzi jelzés¹⁹ jogi kategóriái ezeknek a kvázi márkaneveknek a használatát azokra tartják fenn, amikor bizonyítható az adott termék földrajzi származása és eleget tesz a szigorúan meghatározott gyártási eljárásokkal kapcsolatos elvárásoknak, amely utóbbiak egyes régiók kulturális tudását és hagyományait hivatottak megtes-

19 Angolul PDO, ill. PGI a két kategória, előbbi a Protected Designations of Origin, utóbbi a Protected Geographical Indications név rövidítése – *a ford.*

tesíteni, például a „hagyományos különleges termék”²⁰ garancia révén. A legtöbb esetben a földrajzi eredet egy régióra vagy egy városra vonatkozik, de legkevesbé sem egy nemzetre vagy nemzetállamra.

Ezek a közpolitikai intézkedések nem csak tárgyiasítanak és áruba bocsátanak bizonyos kultúrákat, de a kultúrának ugyanazzal a vékony fogalmával dolgoznak, amelyet Habermas és a kozmopolita civil társadalom szószólói kedvezőnek gondolnak. Bár elsősre jó szándékú humanitárius gesztusnak tűnhet megvédeni a helyi és regionális élelmiszer-ipari szereplőket a globális piaci versenyben történő lefelé licitálással szemben, mind ez ideig ezek a politikák inkább arra szolgáltak, hogy a nyugat- és kelet-európai termelők közötti amúgy is meglevő különbségeket csak még tovább erősítsék. Egy kisebb probléma ennek kapcsán, hogy olyan kisméretű országok, mint például Magyarország, hátrányba kerülnek, amikor a nemzeti sajátosságok helyett az élelmiszer-kultúra regionális vagy helyi sajátosságait kellene felmutatniuk. Miközben olasz (Parma) vagy francia (Bordeaux) régiók nevei különösen ismerősen csengenek az európai fogyasztók fülében, a paprikák sajátos kínálatát nyújtó Szeged nem mond nekik semmit. Az európai fogyasztók előbb fogják felismerni a *magyar* paprikát, semmint a *szegedit*. A nemzetállam azonban ilyesfajta védett megjelöléseknek nem lehet a területi egysége, mert ez egyrészt igazságtalan előnynek tűnhetne a többi tagállamhoz képest, másrészt pedig egy lépés lenne egy nemzeti kultúra, hagyomány vagy identitás elismerésének az irányába, amely egyébiránt túl vaskosnak, ezáltal pedig veszélyesnek tűnhetne, ahogy arról már korábban beszéltem.²¹

Az ilyesfajta eredetmegjelölések esetében sokkal lényegesebb problémának látom azonban azt, hogy egy sor minőségi, higiéniai, környezeti és állattartási előírás betartását várják el, amelyek szerint egy termék elismertetéséhez nemcsak hogy a regionális hagyományokat kell megtestesítenie, de különféle szabályozások egyre növekvő listájának is meg kell felelnie. Ez szintén azt eredményezi, hogy a korábban megélt vaskos identitást felpuhítva marad az eljárásokkal és hivatalos normákkal való azonosulás. Továbbá, mivel Kelet-Európában nem sok termelő engedheti meg magának, hogy ezeknek az elvárásoknak megfeleljen, ezek az eljárási előírások ismét csak az iparosított, tömeges élelmiszer-ipari termelést részesítik előnyben, amely viszont kiszolgáltatja a kistermelőket néhány fel-

20 Angolul TSG, a Traditional Specialty Guaranteed név rövidítése – *a ford.*

21 Ez még a tokaji bor esetében is gondot okoz, ahol pedig a védelem egy olyan régióknak jár, amelyek már-már márkanévyszerű elismertsége van. A hagyományos tokaji termelőknek a legnagyobb problémát éppen az okozza, hogy a Tokaji név mindig is a magyar termékre vonatkozott, de mivel Tokajra ebben az értelemben egy földrajzi régióként tekintenek, amely átnyúlik az országhatáron, ezért 2007 óta a szlovák borászatok is piacra dobhatják saját termékeiket a most már PDO státust élvező Tokaji néven.

vásárlónak és nyugati nagyáruházláncnak. Ha ezt párhuzamba állítjuk azzal, hogy mind-ezen előírások és védelmek rendszere a piacnak csak egy aprócska szegmensére vonatkozik, a maradékban pedig a minél alacsonyabb árak dinamikájával lehet versenyelőnyhöz jutni, világosan látszik ismét az EU identitáspolitikájának kódösztítő hatása. Az üzenet tehát az, hogyha sikeres akarsz lenni, maradhatsz magyar, de a valóságban a magyarság csupán a nyugatiak által kitalált sztenderdekhez viszonyítva értékelhető, egy igencsak áruvá tett formában. Ez az a folyamat, amelyet Wilk (2005) más kontextusban ugyan, de a helyi különbségi rendszerekről a globálisakra való áttérésként jellemez. Az EU látszólagos törekvése a kulturális identitások megőrzésére, illetve az ezzel egyidejű igyekezet a globális kozmopolita civil társadalom elérésére elfedik az ilyenformán létrejövő strukturális egyenlőtlenségeket.

Összességében tehát az erőforrások jelentős újraelosztása és a világhoz való hozzáférés átrendezése Kelet-Európában 1989 és napjaink között – vagyis az elosztás politikája – egy egyedülálló elismerési politika segítségével ment végbe. Eszerint nem érdekek vagy társadalmi csoportok tűnnek védendőnek, hanem a vékony és nem nemzeti identitások. Ebből a szempontból egyetértek Latourral (2004), aki számára egy progresszív politikai program fő kérdése nem az, hogy a partikularizmust vagy az univerzalizmust kellene-e követni, ami alatt azt érti, hogy az egyén kulturális és etnikai hátteréhez kötődve vagy attól függetlenül kellene a célokat megvalósítani, hanem az, hogy hogyan tegyünk különbségeket rossz és jó kötődések között.²²

A MAGYARORSZÁGI SZÉLSŐJOBBDAL

Kozmopolita gondolkodású emberek, valamint az EU hivatalnokai világosan a „rossz kötődések” közé számítják a nacionalizmust, ahogy az az eddigi érveléséből is kitűnik. A jobboldal, és különösen a szélsőjobboldal megerősödése Magyarországon Fraser helyzetelmzését látszik megerősíteni, amennyiben az elosztási kérdésekről az elismerési kérdésekre helyeződik át a hangsúly. Nem véletlen, hogy az olyan szlogenek, mint hogy „Magyarország a magyaroké” – amely 2009-ben három képviselői helyhez juttatta a szélsőjobboldali Jobbikot az európai parlamenti választásokon –, alapvetően egy esszencialista és kirekesztő identitáspolitikát tükröznek.

22 Fraser úgy oldja fel ezt a kérdést, hogyha egy különbség el nem ismerése vagy félreismerése megakadályozza a viselőjét a részvételben, akkor mégiscsak érdemes az elismerésre. Lásd Fraser (1997); Fraser és Honneth (2003).

Szerintem azonban a magyar jobboldal nem csak a nacionalista érzelmekkel való kokettálással szerzett támogatottságot, hanem az (újra)elosztási kérdésekben való állásfoglalásaival is. Ha megnézzük, hogy a posztszocialista Magyarországon a politikai spektrum melyik oldala ágál következetesen a privatizáció és a külkereskedelmi liberalizáció ellen, valamint hogy kik kritizálják a neoliberalizmust általában, akkor kétségtelenül a jobboldalon kell keresnünk a választ. A Jobbik követeléseinek alábbi listáját minden bizonnyal támogatná bármely neoliberalizmus-ellenes aktivista és hagyományos szocialista politikus, feltéve, hogy a „magyar” szót a „helyi” szóra cserélnék ki a megfelelő helyeken:

- (1) „A magyar termőföldet magyar kézben kell tartani – 2011 után is.²³ (...) 2011-től olyan államok polgáraival kellene versenyeznünk a magyar termőföldért, amelyek ötször akkora nemzeti jövedelemmel rendelkeznek, mint Magyarország. Ezt nem lehet másképp nevezni, mint gyarmatosítás.”
- (2) „A magyar gazdáknak ugyanannyi mezőgazdasági támogatást kell kapniuk az Uniótól, mint nyugati versenytársaiknak! Nem 2013-tól, hanem haladéktalanul!”
- (3) „A magyar piacot meg kell védeni az ideáramló hatalmas mennyiségű külföldi élelmiszertől.”
- (4) „A privatizált téveszkekből létrejött, manapság már »városi üzletemberek« kezében lévő iparszerű mezőgazdasági nagyüzemek helyett az emberléptékű, a magyar családokat eltartó, a falvakat megtartó gazdaságokat kell támogatnia a magyar államnak és az Uniónak egyaránt” (Morvai 2009).

Mindez kétségtelenül nem az a szabadpiac-imádó, Világbanknak mindent teljesítő, államot leépíteni kívánó jobboldaliság, ami mondjuk az Egyesült Államok republikánusaira jellemző. Sokkal inkább egy az újraelosztásra és gazdasági szerkezetváltásra irányuló radikális felhívás, amely a neoliberalis globalizáció veszteségeinek az érdekét tartja szem előtt. Azaz egy elosztási politika.

Az okok megértéséhez, amiért a szélsőjobboldal ilyen politikákba ártja magát, a keletet és a nyugatot egy dinamikus, viszonyrendszerbe ágyazott nézőpontból kell megvizsgálnunk. Először is, ahogy azt már korábban bemutattam, az EU az újraelosztás kérdéseit a kulturális különbségek elismerésének függvényében kezeli, ezáltal viszont kulturális különbségnek álcázza a strukturális egyenlőtlenségeket. Ez a retorikai fogás azonban arra sarkallja a politikai szereplőket, hogy gazdasági követeléseiket maguk is az identitás köntösébe bújtassák, ahelyett, hogy anyagi szükségletekről beszélnének. Másodszor

23 Magyarország EU-csatlakozási szerződésében a szabott feltételeknek megfelelően 2011-től a külföldiek számára is lehetővé kell tenni a termőföldvásárlást.

viszont ezeknek az identitásoknak elég vékonynak kell lenniük ahhoz, hogy lebonthatók és redukálhatók lehessenek arra a szintre, amikor csupán eljárási normáknak való megfelelést jelentenek. Az osztálykövetelések politikailag korrekt, vékony, kulturális igényekké való alakítása mindazonáltal speciális know-how-t és a projektársadalomban eltöltött éveket igényel. Mindazok, akik nem beszélik ezt a nyelvezetet, egyszer csak arra lesznek majd figyelmesek, hogy saját identitásukat árukként és antieuropéerként bélyegzik meg, s ezáltal kirekesztődnek abból az európai nyilvánosságból, amely pedig elvileg mégiscsak az állampolgárok aktív részvételére épülne.

Széles körben ismeretes, hogy a neoliberális globalizáció destabilizálja a nemzeti és a helyi gazdaságokat, ezáltal viszont megnöveli a nacionalista ideológiák iránti fogékonyságot (Arrighi et al. 2001; Kaldor 2003; Fraser és Honneth 2003). Amiről azonban nem szokott szó esni ennek kapcsán, az az, hogy azok a diszkurzív eszközök, amelyek épp hogy a kirekesztettek szóra bírását célozzák egy kozmopolita nyilvánosságon keresztül, szintén destabilizálják a nemzeti közösségeket mint diszkurzív közösségeket. A nemzeten való felülemelkedésre vonatkozó felhívás a leggyakrabban használt interpretációs keret az adott csoportok lecsendesítésére, ez viszont csak megerősíti a nemzeti szélsőjobb-oldal megtámogatottságérzetre épülő érvrendszerét. A neoliberális (újra)elosztási politika és ennek az újfajta globális elismerési politikának a dialektikája a kirekesztettség olyan új formáját hozza létre, amely például a Jobbik képviselőjét arra az állításra sarkallja, hogy „palesztinok vagyunk a saját hazánkban”.

David Ost (2005) a lengyel Szolidaritás szocializmus utáni történetének megírása során kifejti, hogy ez a dinamika hogyan jelenik meg a nemzeti politikai szinten. 1989 után az osztálypolitika, beleértve a Szolidaritás független szakszervezetiségét is, a liberálisok ellentáborába sorolódott, ami ebben az esetben különösen egyszerű volt, hiszen a Szolidaritás egyszerre épített egy sajátos katolikus identitáspolitikára, valamint egy erős munkásosztályi öntudatra. Az identitáspolitikát, jelen esetben pedig a kirekesztő nacionalizmust, semmi sem mobilizálja jobban, mint a marginalizálódás fenyegetése, különösen akkor, ha a marginalizálódással bőven van vesztenivalója az embernek.

KÖVETKEZTETÉSEK

Úgy vélem, hogy közvetlenül az államszocializmus bukása után jobb lett volna hagyni kifejlődni és megerősödni egy nemzeti diszkurzív közösséget, mielőtt az ismét egy idegen, és ezáltal kirekesztő „bikkfanyelvezet” kényszerubbonyába illeszkedik.²⁴ Sajnálatos

24 Az eredetiben használt *wooden language* kifejezést Alexei Yurchak használja a szovjet pártállami nyelvezet vonatkozásában (2006).

módon ez a kényszerítő erő nagyon hamar jelentkezett az EU-hoz való csatlakozás felgyorsítása során. A nemzeti szintér azonban nem veszíti el egyhamar elsődleges panasz-közvetítő és az újonnan megtapasztalt politikai nyelvhasználat terepének szerepét, még napjaink rendkívül globalizált médiaviszonyai közepette sem (Appadurai 1990). Itt szeretném felhívni a figyelmet a posztkoloniális és a posztszocialista szubjektumok helyzete között megfigyelhető párhuzamra. Stuart Hall (1991) érvelése szerint a posztkolonialista politika első szakaszában a *valami utániség* hasonlóan értelmezendő, mint a *valami ellen* levőség, így értékelődik fel a *másik* a gyarmatosító-gyarmatosított dichotómián belül. Ahogy az „autentikus” vagy gyarmatosítás előtti identitásokhoz való visszatérés az az esszencialista mozzanat, amelyet minden posztkoloniális szubjektumnak meg kell lépnie a Gramsci-i értelemben vett pozícióharcban (*war of positions*), úgy kell a posztszocialista állampolgároknak is a „vaskos” identitásukhoz visszatérni ahhoz, hogy végül politikai szubjektumokká válhassanak. Anke Pinkert meggyőző érvelése szerint:

„[...] nem lehetséges cselekedni, beszélni, alkotni, előjönni a társadalom pereméről és megszólalni, vagy éppen a saját tapasztalatokra reflektálni, hacsak az ember nem *valahonnan* jön, hacsak nem egy adott történelemből lép elő, hacsak nem örökít át bizonyos kulturális hagyományokat. Ebben az értelemben a múlt nem csak a megszólalás egy bizonyos kiindulási pontja, hanem egy abszolút elhanyagolhatatlan erőforrás azon törekvésünkben, hogy mondjunk is valamit” (Pinkert 2002: 24).

A témával foglalkozó tudományos szakirodalomban többen is kifejtettük már – és ez a magyar rendszerváltás már említett évfordulás megemlékezésének is visszatérő témája volt –, hogy soha nem volt nyilvános vita az átmenet legalapvetőbb kérdéseiről. Ki döntötte el, hogy mindent privatizálni kell? Az 1989-es kerekasztal-beszélgetések egyetlen résztvevője sem tudott visszaidézni egyetlen olyan alkalmat sem, amikor a domináns tulajdonlási formákról vitáztak volna. Ki olvasta, értette és vitatta meg Magyarország EU-csatlakozásának a feltételeit? Senki, tekintve, hogy a párszáz oldalas dokumentum nem is volt elérhető a közvélemény számára két héttel a szavazás előtt – ha ez egyáltalán elérésnek tekinthető. Ez alapján a közvéleményről nem elsősorban a közömbösség ugrik be az embernek, hanem sokkal inkább egy olyan közvélemény képe, amely sem információval, sem erőforrásokkal, sem pedig helyben is érthető nyelvezettel nem rendelkezett a formálódóban lévő nyilvánosságban való részvételhez, ami viszont előfeltétel lett volna a saját érdekeinek nemzetek feletti szinten való képviseléséhez is. Egyetértek Fraserrel abban, hogy 1989 egy elvesztegetett lehetőség volt. De nem csak a baloldalnak volt az, és nem is elsősorban nekik. Annak az elvesztegetett lehetősége volt, hogy egy „bennszülött” nyilvánosságot teremtsünk meg, olyat, amelynek a csírái már az 1980-as években megjelentek.

Frasernek a posztoszocialista állapotról alkotott koncepciója tehát eszerint két pontban is korrekcióra szorul. Egyrészt, a posztoszocialista világ „ténylegesen posztoszocialista” régiójában az elmozdulás nem az elismerés politikájának irányába történt, hanem az osztály- és identitáspolitika egyfajta új, hegemon szinergiája felé, amelyben immár az utóbbinak is „vékony” identitásokon kell alapulnia.

Másrészt, amikor Fraser azt mondja, hogy „nem számoltam megfelelően mindazokkal az autoriter struktúrákkal és etnosoviniszta hagyományokkal, amelyek legalábbis a francia forradalom óta akadályozták a régió demokratizálására törekvő liberális erőfeszítéseket” (Fraser 2001: 200), hibásan állapítja meg, hogy a kirekesztő nacionalizmus felemelkedése egy „történelmi tehertétel” lenne. Ez persze logikus következtetés abban az esetben, ha az ember Kelet-Európát a Nyugattól való teljes elszigeteltségében szemléli. Ha azonban ezzel ellentétesen úgy tekintünk Kelet-Európára, mint amely folyamatos dialektikus viszonyban áll a nyugattal (ahogy ezt jelen írás keretein belül is megpróbáltam közvetíteni), láthatjuk, hogy ezeket a jobboldali tendenciákat elsősorban a nyugat részéről érzékelt helytelen beavatkozások generálják, melyek emiatt az osztály-, illetve identitáspolitikák újfajta összefonódását hozzák létre.

Fraser (2005) újabb gondolatai az igazságról – különösen a transznacionális kontextusban vett igazságról – máris jobban segítik azt, hogy a politika ezen területét egy érzékenyebb fogalomkészlet segítségével értelmezzük. Fraser amellett érvel, hogy a részvételi egyenlőség nem érhető el pusztán a gazdasági egyenlőtlenségek csökkentésével, sem pedig a kulturális elismeréssel, hanem harmadik tengelyként bevezeti a képviselést, amely az igazságosság már tárgyalt kettősségét – azaz az elosztási és az elismerési szempontokat – egészíti ki. Ez a három szempontot egyesítő keret nagyon hasznos, ha meg akarjuk magyarázni, hogy az elismerési politikák jelenlegi EU-s szintje képviselési szempontból miért érinti hátrányosan a magyar mezőgazdasági termelőket: ismételten csak a nyugati mintára és a vékony identításokra alapozva engedi a részvételt, ami végül az elismerési és elosztási politikák szélsőjobboldalon megvalósuló új összefonódásához vezet. Érdemes megfigyelni, hogy lényegét tekintve Fraser elgondolása mennyire hasonló Habermas poszt-nemzeti programjához, amennyiben ragaszkodik ahhoz, hogy ez az új igazságfogalom szükséges a vesztfáliai politikai eszmerendszer meghaladásához. Érdekes módon, miközben a volt gyarmatok esetében – ahol a nemzeti kategória soha nem jelentett befogadást – kivételt tesz, addig a korábbi második világot az első iránt támasztott elvárásoknak veti alá, tekintettel arra, hogy a nemzetállam mint reprezentációs tér tapasztalata megegyezik a két esetben.

Az igazság „hogyanja”, tehát mindazok az intézményi-politikai mechanizmusok, amelyeken keresztül az elismerés és a nagyobb gazdasági egyenlőség iránti igények megjelenhetnek, fontos szerepet játszanak az igazság megvalósulásában. A posztoszocialista

Európában éppen ez a hogyan – magyarul a képviselet nemzeti szintjének idejekorán történt felváltása a nemzetállami határokon átnyúló, vagy azok feletti képviselettel – bizonyult olyannyira károsnak mind az elismerésre, mind a gazdasági újraelosztásra irányuló küzdelmekre nézve. A nemzetállami határokon átnyúló igazságról való gondolkodásban itt az ideje, hogy végre számításba vegyük a korábbi második világot is.

Fordította: Molnár Noémi Fanni és Pintér Ádám
Az eredetivel egybevetette: Jelinek Csaba

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Appadurai, Arjun (1990): Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. In: *Public Culture*, Vol. 2., No. 2.: 1–24.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (2001): 1989: The Continuation of 1968. In: *After the Fall: 1989 and the Future of Freedom*. Szerk.: Katsiaficas, George N. Routledge: 35–51.
- Bahro, Rudolf (1978): *The Alternative in Eastern Europe*. New Left Books.
- Barcena, Inaki – Ibarra, Pedro – Zubiaga, Mario (1997): The Evolution of the Relationship between Ecologism and Nationalism. In: *The International Handbook of Environmental Sociology*. Szerk.: Redclift, Michael – Woodgate, Graham. Edward Elgar: 300–315.
- Bayat, Asef (2002): Activism and Social Development in the Middle East. In: *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34., No. 1.: 1–28.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage.
- Beck, Ulrich (2004): The Truth of Others. In: *Common Knowledge*, Vol. 10., No. 3.: 450–462.
- Beck, Ulrich (2006): *The Cosmopolitan Vision*. Polity Press.
- Bockman, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism: 'A Galaxy without Borders'. In: *Theory & Society*, Vol. 36., No. 4.: 343–371.
- Bockman, Johanna – Eyal, Gil (2002): Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 108., No. 2.: 310–352. [Magyarul (2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. In: *Fordulat*, jelen lapszám.]
- Böröcz, József (1992): Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. In: *Theory & Society*, Vol. 21., No. 1.: 77–104.

- Böröcz, József (1993): Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality in Hungary. In: *Archives européennes de sociologie/Europäisches Archiv für Soziologie/European Archives for Sociology*, Vol. 34., No. 1.: 81–107.
- Bunce, Valerie (1995): Should Transitologists be Grounded? In: *Slavic Review*, Vol. 54., No. 1.: 111–127.
- Bunce, Valerie (1999): Ten Years after 1989: What Have we Learned? In: *Slavic Review*, Vol. 58., No. 4.: 756–793.
- Burawoy, Michael – Verdery, Katherine (1999): *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Rowman & Littlefield.
- Calhoun, Craig (2002): Imagining Solidarity: Cosmopolitanism, Constitutional Patriotism, and the Public Sphere. In: *Public Culture*, Vol. 14., No. 1.: 147–171.
- Calhoun, Craig (2005): Constitutional Patriotism and the Public Sphere: Interests, Identity, and Solidarity in the Integration of Europe. In: *International Journal of Politics, Culture & Society*, Vol. 18., No. 3–4.: 257–280.
- Carlo, Antonio (1974): The Socio-Economic Nature of the USSR. In: *Telos*, No. 21.: 2–86.
- Castells, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society, and Culture, Vol. I*. Blackwell.
- Castoriadis, Cornelius (1978/79): The Social Regime in Russia. In: *Telos*, No. 38.: 32–47.
- Chakrabarty, Dipesh (2000): *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press.
- Chicago Cultural Studies Group (1992): Critical Multiculturalism. In: *Critical Inquiry*, Vol. 18., No. 3.: 530–555.
- Cooke, Bill – Kothari, Uma (szerk.) (2001): *Participation: The New Tyranny?* Zed Books.
- Dawson, Jane (1996): *Eco-nationalism: Anti-nuclear Activism and National Identity in Russia, Lithuania, and Ukraine*. Duke University Press.
- DeBardeleben, Joan (szerk.) (1991): *To Breathe Free: Eastern Europe's Environmental Crisis*. Johns Hopkins University Press.
- Dunn, Elizabeth. C. (2004): *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Cornell University Press.
- Eyal, Gil (2000): Anti-politics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism. In: *Theory & Society*, Vol. 29., No. 1.: 49–93. [Magyarul (2014): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. In: *Fordulat*, jelen lapszám.]
- Fehér, Ferenc – Heller, Ágnes – Márkus, György (1983): *Dictatorship over Needs*. St. Martin's Press. [Magyarul (1995): *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi.]
- Frank, Andre Gunder (1991): Transitional Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism. In: *Critique of Anthropology*, Vol. 11., No. 2.: 171–188.

- Frank, Andre Gunder (1992): Nothing New in the East: No New World Order. In: *Social Justice*, Vol. 19., No. 1.: 34–61.
- Fraser, Nancy (1997): *Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. Routledge.
- Fraser, Nancy – Honneth, Axel (2003): *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. Verso.
- Fraser, Nancy (2001): Postcommunist Democratic Socialism? In: *After the Fall: 1989 and the Future of Freedom*. Szerk.: Katsiaficas, George N. Routledge: 200–202.
- Fraser, Nancy (2005): Reframing Justice in a Globalizing World. In: *New Left Review*, No. 36.: 69–88.
- Gille, Zsuzsa (2007): *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History: The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Indiana University Press.
- Gille, Zsuzsa (2009): From Nature as Proxy to Nature as Actor, Introduction to thematic cluster „Nature, Culture and Power“. In: *Slavic Review*, Vol. 68., No. 1.: 1–9.
- Habermas, Jürgen (1990): What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. In: *New Left Review*, No. 1/183. [Magyarul (1990): Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó“ forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége. In: *Világosság*, Vol. 23., No. 2.: 104–117.]
- Habermas, Jürgen (1993): Struggles for Recognition in Constitutional States. In: *European Journal of Philosophy*, Vol. 1, No. 2.: 128–155.
- Haberman, Jürgen (1999): Bestiality and Humanity: A War on the Border between Law and Morality. In: *Die Zeit*, április 29.: 1–8.
- Hall, Stuart (1991): The Local and the Global: Globalization and Ethnicity. In: *Culture, Globalization and the World System: Contemporary Conditions for the Representation of Identity*. Szerk.: King, Anthony D. SUNY at Binghamton Press: 19–40.
- Haney, Lynne Allison (2002): *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. University of California Press.
- Hann, Chris M. (2002): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge.
- Harper, Krista (2006): *Wild Capitalism: Environmental Activists and Post-Socialist Political Ecology in Hungary*. East European Monographs.
- Harvey, David (1990): *The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell.
- Havel, Václav (1986): The Power of the Powerless. In: uő: *Living in Truth*. Faber and Faber.
- Hayden, Robert M. (2002): Intolerant Sovereignities and 'Multi-multi' Protectorates: Competition over Religious Sites and (In)tolerance in the Balkans. In:

- Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Szerk.: Hann, Chris M. Routledge: 159–179.
- Kaldor, Mary (2003): *Global Civil Society: An Answer to War*. Polity Press.
- Kapoor, Ilan (2005): Participatory Development, Complicity and Desire. In: *Third World Quarterly*, Vol. 26., No. 8.: 1203–1220.
- Keck, Margaret E. – Sikkink, Kathryn (1998): *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Cornell University Press.
- Kenney, Padraic (2002): *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989*. Princeton University Press.
- Konrád, György (1984): *Antipolitics: An Essay*. Harcourt Brace Jovanovich. [Magyarul (1989): *Antipolitika. Az autonómia kísértése*. Codex.]
- Konrád, György – Szelényi, Iván (1979): *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Harcourt Brace Jovanovich. [Magyarul (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.]
- Kornai, János (1990a): The Affinity between Ownership Forms and Coordination Mechanisms: The Common Experience of Reform in Socialist Countries. In: *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 4., No. 3.: 131–147.
- Kornai, János (1990b): Surgery for Stabilization (an extract from *The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*). In: *New Hungarian Quarterly*, Vol. 31., No. 117.: 84–89.
- Kundera, Milan (1984): *The Unbearable Lightness of Being*. Harper & Row. [Magyarul (2010): *A lét elviselhetetlen könnyűsége*. Európa.]
- Kymlicka, Will (2000): Nation-building and Minority Rights: Comparing East and West. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 26., No. 2.: 183–212.
- Lampland, Martha (1995): *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press.
- Lampland, Martha (é. n.): *Planning Economies: Science, Expertise, and the Transition to Socialism in Hungary 1920–1956*. Kézirat.
- Latour, Bruno (2004): Which Cosmos, Which Cosmopolitics? Comments on the Peace Terms of Ulrich Beck. In: *Common Knowledge*, Vol. 10., No. 3.: 450–462.
- Lipschutz, Ronnie D. – Mayer, Judith (1996): *Global Civil Society and Global Environmental Governance*. SUNY Press.
- Lucas, Edward (2008): From Havel to Habermas. In: *The Economist*, november 27.
- McMichael, Philip (1996): Globalization: Myths and Realities. In: *Rural Sociology*, Vol. 61., No. 1.: 25–55.
- Mendelson, Sarah E. – Glenn, John K. (2002): *The Power and Limits of NGOs: A Critical Look at Building Democracy in Eastern Europe and Eurasia*. Columbia University Press.

- Michnik, Adam (1985): Letter from the Gdansk Prison. In: *New York Review of Books*, Vol. 32., No. 12.
- Mignolo, Walter (2000): (Post)Occidentalism, (Post)Coloniality, and (Post)Subaltern Rationality. In: *The Pre-occupation of Postcolonial Studies*. Szerk.: Afzal-Khan, Fawzia – Seshadri-Crooks, Kalpana. Duke University Press: 86–118.
- Morvai, Krisztina (2009): Morvai Krisztina levele a gazdákhöz. Interneten: http://jobbik.hu/rovatok/orszagos_hirek/morvai_krisztina_levele_a_gazdakhoz (Letöltve: 2014.06.06.).
- Nagengast, Carole (1991): *Reluctant Socialists, Rural Entrepreneurs: Class, Culture, and the Polish State*. Westview Press.
- Nove, Alec (1980): *The Soviet Economic System*. Allen & Unwin.
- Olivo, Christiane (2001): *Creating a Democratic Civil Society in Eastern Germany: The Case of the Citizen Movements and Alliance 90*. Palgrave Macmillan.
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Cornell University Press.
- Pinkert, Anke (2002): „Postcolonial Legacies“: The Rhetoric of Race in the East/West German National Identity Debate of the Late 1990s. In: *The Journal of the Midwest Modern Language Association*, Vol. 35., No. 2.: 13–33.
- Przeworski, Adam (1991): The „East“ Becomes the „South“? The „Autumn of the People“ and the Future of Eastern Europe. In: *Political Science and Politics*, Vol. 24., No. 1.: 20–24.
- Račevskis, Kārlis (2006): Toward a Postcolonial Perspective on the Baltic States. In: *Baltic Postcolonialism*. Szerk.: Kelertas, Violeta. Rodopi: 165–186.
- Redclift, Michael (1989): Turning Nightmares into Dreams: The Green Movement in Eastern Europe. In: *The Ecologist*, Vol. 19., No. 5.: 177–183.
- Rinkevičius, Leonardas (2000): Public Risk Perceptions in a „Double-risk“ Society: The Case of the Ignalina Nuclear Power Plant in Lithuania. In: *The European Journal of Social Sciences*, Vol. 13., No. 3.: 279–289.
- Sampson, Steven (2002): Beyond Transition: Rethinking Elite Configurations in the Balkans. In: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Szerk.: Hann, Chris M. Routledge: 297–316.
- Schwartz, Katrina Z. S. (2006): *Nature and National Identity after Communism: Globalizing the Ethnoscape*. University of Pittsburgh Press.
- Singer, Daniel (2001): 1989: The End of Communism? In: *After the Fall: 1989 and the Future of Freedom*. Szerk.: Katsiaficas, George N. Routledge: 11–19.
- Staniszki, Jadwiga (1991): 'Political Capitalism' in Poland. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 5., No. 1.: 127–141.

- Stark, David (1992): The Great Transformation? Social Change in Eastern Europe.
In: *Contemporary Sociology*, Vol. 21., No. 3.: 299–304.
- Stark, David (1992): Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe.
In: *East European Politics and Societies*, Vol. 6., No. 1.: 17–54.
- Taylor, Charles (2005): *Modern Social Imaginaries*. Duke University Press.
- Tickle, Andrew – Welsh, Ian (szerk.) (1998): *Environment and Society in Eastern Europe*.
Addison Wesley Longman.
- Ticktin, Hillel (1992): *Origins of the Crisis in the USSR: Essays on the Political Economy of a Disintegrating System*. M.E. Sharpe.
- Todorova, Maria (2005): The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism. In: *Slavic Review*, Vol. 64., No. 1.: 140–164.
- Ungváry Krisztián – Tabajdi Gábor (2008): *Elhallgatott múlt: A pártállam és a belügy. 1956-os Intézet – Corvina*.
- Vári, Anna - Tamás, Pál (szerk.) (1993): *Environment and Democratic Transition: Policy and Politics in Central and Eastern Europe*. Springer.
- Verdery, Katherine (1996): *What was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press.
- Verdery, Katherine (2002): Whither Postsocialism? In: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Szerk.: Hann, Chris M. Routledge: 15–28.
- Verdery, Katherine (2009): Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 51., No. 1.: 6–34.
- Wedel, Janine R. (1998): *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe 1989–1998*. St. Martin's Press.
- Weiner, Douglas R. (1988): *A Little Corner of Freedom: Russian Nature Protection from Stalin to Gorbachev*. University of California Press.
- Wilk, Richard (1995): Learning to be Local in Belize: Global Systems of Common Difference.
In: *Worlds Apart: Modernity through the Prism of the Local*. Szerk.: Miller, Daniel. Routledge: 110–133.
- Yanitsky, Oleg N. (2000): Sustainability and Risk: The Case of Russia. In: *The European Journal of Social Sciences*, Vol. 13., No. 3.: 265–277.
- Young, Iris Marion (1997): *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press.
- Yurchak, Alexei (2006): *Everything was Forever, Until it was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton University Press.
- Žižek, Slavoj (é. n.): *Against the Double Blackmail*. Interneten: <http://www.lacan.com/kosovo.htm> (Letöltve: 2014.06.06.).